

бөлшектерінің кемде-кем екендігін ескертіп, мұқият зерттеуді және бұндай құбылыс процестерін бір қалыпқа түсіру үшін лингвистердің талай тер төгу қажеттігін айтады.

Зерттеу барысында көне түркі тіліндегі шылаулардың көбі етістіктерден жасалынғаны анықталды. Олар көсемше арқылы шылаулану үдерісіне ұшыраған. Тарихи тұрғыдан оларды түбір мен қосымшаға ажыратуға болады. Ал есім сөздерден қалыптасқан шылаулардың шығу тегін анықтауда қиыншылықтар туғызатыны анық. Бұл нені аңғартады? Біздіңше, алғаш тілдік құрылымда есім сөздерден кейін етістік сөздер орын алатын сияқты. Бұл туралы да екі-жақты пікірдің бары белгілі. Бірақ, екеуінің де әлі нақты шешімі жоқ. Сонымен түбір сөздерге қосымшалар жалғанып, екі форма да тілдің белгілі бір даму процесінде алғашқы мағыналарынан алшақтап, транспозиция тәсілі арқылы қайтадан бірігіп, жаңа мағынада сөз құрап, шылау қызметіне ауысатыны және бастапқы көне формасы сәл өзгеріп, көпмағыналықтан бір ғана мағынада тұрақтану арқылы қалыптасатыны бүгінде белгілі болып отыр. Морфологиялық тұрғыдан алып қарағанда, шылаулардың мағыналық түрлері де қалыптасу жағынан бір-бірінен ерекшеленеді. Септеуліктердің қалыптасуы демеуліктер мен жалғаулықтарға қарағанда ерте болса керек. Орхон жазбаларында қазіргі дәрежесінде және ең көбі де септеулік шылаулар. Көне түркі тілінде бір буынды шылау сөздердің қатарына жататын қарай мағынасындағы ру/рү және шақты мағынасындағы че септеуліктер қосымша есебінде танылып келген. Алдыңғы бір мақалада ру/рү туралы жазғанбыз. Енді че мәселесіне қатысты пікірімізді ұсынамыз. Жалпы көне түркі руника жазбаларында қолданылған бір буынды шылауларға мыналар жатады: та/де, өк/оқ, ба/му, гү/гү/күк, ру/рү, че. Осылардың ішінде че формасы да ру/рү сияқты назардан тыс қалған. Бұл тұлғаның қолданыста сөз ретінде қосымшадан өзгешелігі байқалады және көне ескерткіштер мәтнінде өте сирек ұшырасады. Көне түркі руникалық жазба тіліндегі че формасы – қазіргі қазақ тіліндегі шақты (шамалы, жуық) мағынасындағы септеулік шылау сөз. Көне түркі мәтнінде че тұлғасын толық талдап көрсететіндей мысалдар маз емес. Тоникүк пен Білге қаған ескерткіштерінің тек бір-ақ жерінде ғана ұшырасады. Онда қосымша ретінде танылып, «елігче, йүзче» деп бірге жазылады. Ал біз өз нұсқамыз бойынша береміз. Мысалы: *Еліг че ер тутдумыз* (Тон.42) – *Елу шақты ерін тұтқындадық. Үйгур елтегер йүз че ерін ілге рү тезіп барды* (БК.37) – *Үйғыр елісісі жүз шақты ерімен алға (шығысқа) қарай қашып кетті*. Мысалдардан көргеніміздей, че сөзінің дербес сөз екендігіне еш күмән келтіруге болмайды. Екіншіден, көне тілде болсын, қазіргі қазақ тілінде болсын шақты мағынасындағы че септеулігі тек сан есім сөздерден кейін тіркесіп келеді. Оның бастауы, осы Орхон-Енисей жазбаларынан көрінеді. Сонымен бірге, бұл сөздің XIX ғасыр жазба нұсқаларының кейбіреуінде түбірлес болып келетін шейін мағынасында жұмсалуды бар. Онда зат есімдермен тіркес құрайды. Мысалы: *Бұл күнге че*

бікірің қалай аман? (Қисса-и Юсуф-Зылиха). *Бір йылға че загфрандай болуб сарғайды* (Бозжігіт). *Қазақ осы күнге че оқұғанның байдасы жоқ деб жүрүчі еді* /Түркістан уәләты газеті. 1878. №14). Б.Әбілқасымов² че шылауының «Түркістан уәләты» газетінде жиі, ал «Дала уәләты» газетінде өте сирек кездесетінін айта келе, XVIII ғасырдың аяғындағы қазақ хан-сұлтандарының орыс әкімшілігіне жазған хаттарында аталмыш форма шейін шылауымен жарыса жүргендігін және ХVIII ғасырдағы Әбілғазы Баһадүрдің «Шежіре-и Түрк» атты шығармасында да жиі қолданылатынын мәлімдейді. Мысалы: *Адамдын да мұғұлға че; Мұғұлдан Чыңғыз ханға че т.б.* Л.Б.Никольский³ корей тіліндегі осы формаға қатысты қолданыс ерекшелігі мен көне элемент екендігін: «че видимо, восходит к древнему существительному, имеющему значение «время» ттэ, чок и че являются стилистическими синонимами: ттэ употребляется преимущественно в писменной речи, чок – в разговорном языке, че – носит отпечаток архаичности и наиболее часто встречается в поэзии» деп ажыратады. Е.Саурықов⁴ аталмыш форманың екі түрлі семантикалық қызметін зерттей келе, бірі – уақыт, өлшем, екіншісі – салыстырмалы-ұқсату мағынасындағы формадан шыққанын сөз етеді. Бұл айтылғандардың көне түркі тіліндегі че формасымен байланысы жоқ дей алмаймыз.

Көне түркі жазба ескерткіштер тілінде -ча/-че тұлғалы қосымша да қолданылған. Мысалы: *Өртче қызып келті*(Тон.40) – *өртше қызып (жанып) келді*. *Қаның субча йүгүрті, сүнүкүң тағча йатды*(КТү.24) – *қаның суша ақты, сүйегің тауша жатты*. *Көндүңче ай*(Тон.32) – *көңілінше айт*. Сол сияқты көне мәтінде: *анча-сонча, бунча-мұнша, өзінче-өзінше (ерекше), отча-отша* т.б. болып келеді. Бірақ, салыстырып қарағанда, мұны че шылау сөзімен шатастыруға мүлде келмейді. Сондықтан қазіргі қазақ тіліндегі шақты септеулік шылауының архетипі және дәлелдей алатын ең көне негіз-дерегі ретінде көне түркі руника жазбасындағы че формасы болмақ.

Че формасының шығу тегіне қатысты айтылған көңілге қонымды пікірлер де жоқ емес. Көне түркі жазбаларындағы шылау сөздердің жасалуына негізінен көсемше формалары себеп болған. Сонымен қатар есім сөздерден шылау жасайтын басқа формалар да жоқ емес. Көсемше формаларына келетін болсақ, жалғанған сөздер бастапқыда қимыл атаулы етістікке тән іс-әрекетті білдіреді. Кейіннен өзінің алғашқы мағынасы мен функциясынан алшақтап, шылауларға тән мағынаның белгісін, сипатын білдіре бастаған. Бұған себеп, аталмыш тұлғаның активті түрде екі жақты қызметке ие болып бейімделуінен. Көне жазба тілінде кейбір сөздер көсемше формаларында тұрып, бірде үстеуге тән, бірде шылауға тән функцияда жұмсалады. Кейіннен сол сөздер бір жақтылыққа ығысып, яғни басқа қызметінен алшақтап толығымен шылаулардың қатарына өткен. Тарихи тұрғыдан алып қарағанда, шылаулардың барлығы дерлік әуел баста басқа мағынадағы бүтін бөлшектер болып келеді. Оларға белгілі бір тілдің даму кезеңінде қосымшалар жалғану арқылы жаңа

мағынадағы туынды тұлғалар жасалынған. Сонымен қатар тіл білімінде олардың қандай түбір сөзден болғандығы жайлы көзқарас әртүрлі. Тіпті түбір түгіл қосымшалардың өзін ажыратып алуда да кереғар болжамдар айтылып келеді. Қазақ тіліндегі сөздердің этимологиясын зерттеуші ғалым Б.Сағындықұлы¹: “Тіл тарихы зерттелмейінше оның даму, өзгеру, қалыптасу заңдылықтары ашылмайды, жүйе құрылымы да, бай мазмұны да сан-салалы әлеуметтік, қоғамдық қызметі де өз дәрежесінде танылмайды” дейді. Ғалым тіл тарихын зерттеу арқылы бүгінгі тілдің күй-қалпынан мәлімет бере алатындығына мезгейді. Ж.Вандриес⁵: “Ни одно слово не стоит одиноко в сознаний говорящего. Наоборот, мы всегда стремимся группировать слова, открывать новые соединяющие их связи. Слова всегда ассоциируются с каким-либо жестом слов, через свою семантему или морфему или даже через своей фонемы” деп сөздердің қандай да болсын элементі арқылы этимологиясын анықтауға болатындығын айтады. Жалпы көне түркі руникалық жазба ескерткіштер тіліндегі қолданылған шылау сөздердің морфологиялық құрылымын зерттеуші ғалымдар екі негізден алып қарастырады. Оның бірі -- етістіктен жасалынған шылаулар, яғни етістік негізді шылау сөздер де, екіншісі есім сөздерден пайда болған шылаулар делінеді. Ендеше че сөзіне қатысты кейбір ғалымдардың пікірлеріне назар аударалық. Б.А.Серебрянников, Н.З.Гаджиева⁶ зерттеуінде: «Представить развитие значения сравнения из первоначального лативного значения довольно трудно. По-видимому, аффикс – ча, употребляемый при сравнении, ср.др.тюрк. йүз-че «около ста» и тағ-ча «как гора» имеет совсем другое происхождение» делінсе, Л.З. Будаговтың⁷ сөздігінде мұны татарлық форма (қазақша - шейін, башқұртша - чайұн, түрікшеде - же, шағатайша - жа,-ча,-че.) деп беріледі де, оның грамматикалық мағынасын орыс тіліндегі «до, пока» дегенімен мағыналас және барыс септікті қажет етеді деп түсіндірілген. С.Исаев⁸ «Қазақ тілі жайындағы ойлар» атты еңбек жинағында: «Утверждение о том, что послелог ча,че (ша,ше) является усеченной формой послелога шейін не совсем убедительно, либо форма ча зафиксирована, как было показано выше, в языке древнеуйгурских и древнетюркских текстов, как юридические документы, памятники в честь Тоньюкука и др. В тот период, судя по языку этих письменных памятников, форма ча/че и как послелог, и как аффикс уже полностью оформлена и дифференцирована» деп нақтылай түседі. Ғалым одан әрі Қ.Жұбанов пікіріне сүйене отырып, көне түркі жазбаларынан бермен қарай бүгінгі түркі тілдерінде қолданылатын септеуліктер (ича/ча, шақты) чаклы, дейін, шейін мен қосымшалар (дай/дей, тай/тей және көп мағыналы ша/ше қосымшасы) тәг және шәг формалары әрі есім, әрі етістік мәніндегі көне сөзден қалыптасып дамығаны анықталып отыр деп тұжырымдайды. Э.В.Севортян⁹ өткен ғасырдың орта тұсында-ақ О.Бетлингтің өлшем мен салыстыру мәніндегі ча қосымшасын чақ зат есімнен қалыптасқанын сөз

етеді. Сонымен кейінгі дәуірлерде че формасынан шақты сөзінен басқа түбірлес, мағыналас шамалы, шарқы, шекейін, шақ т.б. осы сияқты лексемалар туындаған. Ал кейбір жекелеген түркі тілдерінде шейін шылауы ча/че тұлғасында қолданылып келеді. Мысалы, өзбек тілінде¹⁰: «Улар белига ча субга ботиб турганлар. Они стояли по пояс в воде». Алайда, қазіргі түркі тілдерінің көбінде че сөзінің күрделенген тұлғасы әртүрлі фонетикалық варианттарда қолданылып жүр. Мысалы: қазақ т. шақты, қырғыз т. чакты, башқұрт т. саклы, татар т. чаклы, карашай-балқар т. чакты т.б. болып келеді. Бұдан қазіргі түркі тілдеріндегі шақты шылауының әртүрлі нұсқасына ча/че формасы ортақ түбір болатындығын көреміз. Яғни, шақты тұлғасын құрамына қарай талдасақ, ша түбірі – көне тілдегі өзгерген че элементі. Содан кейін ча/че, ша/ше формасына -к/к мәнді форманты тіркеседі. Ал одан кейінгі жалғанған -ты қосымшасы – «сөз тудырушы -ты/ті, -лы/лі, -ды/ді аффиксі»¹¹.

Сонымен бірге көне түркі че тұлғасының қазіргі түркі тілдеріндегі атау септікті менгеретін мөлшер мағынасындағы септеулік шылауында келуіне мысалдар бере кетелік. Негізінен, қазіргі түркі тілдерінде де көне түркі тіліндегі ча шылауы сияқты сан есімдер мен сандық ұғымдағы зат есімдерге тіркесіп келеді.

Мысалы:

Караим тілі: *Юз йыл текли ашты*¹².

Түрікмен тілі: *Ныязбег йигитлериниң даявларындан, гөрмегейлеринден бир йүзе ченли сайлап гөтериндер*¹³.

Қазақ тілі: *Әскерше киінген он шақты адам топтала қалды (К.Сланов). Сағат сайын он шақты жерден телефон соғып, есеп сұрайды (Ғ.М.)*. Бұл сөйлемдерде он, бір, жыл деген сан есім сөзінен соң келіп, мөлшерлікті білдіреді. Көне түркі тіліндегі че тұлғасы қазіргі түркі тілдерінде қосымша қабылдап, тұтас бір шылау есебінде есептелінеді, бірақ мағыналары ортақ болып келеді. Мәселен, башқұрт тілінде саклы; караим т. текли; карач-балк. т. чаклы; татар т. чаклы, түрікмен т. ченли; қырғыз т. чакты т.б.¹⁴.

Жалпы көне түркі тіліндегі че тұлғасы сан есімдермен ғана тіркесіп келіп, тіркесте болжалдық, мөлшерлік мағынаны білдіретін және көмекшілік қызметте жұмсалатын септеулік шылаулардың қатарына жатады. Осыған дейінгі көне түркі руника жазбаларына қатысты зерттеулерде қосымша ретінде қарастырылып келсе, енді көне мәтіндерде сирек қолданылғанымен, нақты септеулік шылау мағынасында болатындығына көз жеткіземіз. Сонымен бірге кейінгі дәуір жазба мұралар тілінде осы че сөзінен әртүрлі тұлғадағы мағыналас сөздердің қалыптасқандығы да сипатталынды. Қысқаша айтқанда, қазақ тіліндегі шақты шылауының түбірі ча/че және оған жалғанған -қ етістіктің формасы мен -ты сөз тудырушы жұрнақ болмақ.

1. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. -Алматы: Санат, 1994.-168 б.

2. Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым, 1982. -223 б.
3. Никольский Л.Б. Служебные слова в корейском языке. -М.: Изд-во вост. лит. -1962. -180 с.
4. Саурыков Е.Б. Адвербиалдану процесінің құрылымдық-семантикалық сипаты. Филол.ғ.к.диссертациясы. -Алматы: 1998. -137 бет.
5. Вандриес Ж. Язык . Лингвистическое введение в историю. - М.: Гос. соц. экономическое изд-во, 1937. -405 с.
6. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -М.: II-издание Наука, 1986. -302 с.
7. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб., 1869-1871. I-II том -501-502 с.
8. Исаев С.М. Қазақ тілі жайында ойлар. -Алматы: Атамұра, -1997. 223 б.

9. Севортян Э.В. Категория падежа. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. ч.II. -М., 1956. -62 с.
10. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М-Л.: Изд-во АН ССР, 1960. -446 с.
11. Исенғалиева В.А. Служебные имена и послелогии в казахском языке. -Алматы: Изд-во АН Каз.ССР, 1957.148 с.
12. Мусаев К.М. Грамматика Караимского языка. Фонетика и морфология. -М.: Наука,-1964. 344 с
13. Грамматика Туркменского языка. Фонетика и морфология. Ашхабад: Ылым, 1970. 503 с.
14. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Наречие, служебные части речи, изобразит. слов)Л: Наука, 1987. -104 с.

* * *

В статье рассматриваются особенности служебных частей речи и, в частности, послелог ЧЕ.

Г. М. Мужигова

КӨНЕ ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ ҚОСАРЛЫ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қосарлы етістіктер өз болмысына қарай екі етістіктен құралады. Сондықтан олардың құрылымдық ерекшеліктері оны құрап тұрған жеке сыңарлардың сөздік құрамына талдаудан басталмақ. Онан кейін тұтас қос сөздің морфологиялық түрленуі, сөзжасамдық қасиеті қарастырылуы тиіс.

Қосарлы етістіктер күрделі етістіктердің бір түрі. Сол себепті етістік категориясы тұрғысынан олардың қимылдық мән-мағынасы, салт-сабақтылық қасиеті, етіс категориясына қатысты ерекшеліктері туындайды.

Жалпы түбір сөз туралы сөз болғанда, көне түркі тілінде бір буынды сөздердің басым болғандығы жайлы тоқталады. Лексикалық қордың ұйытқысы бір буынды түбірлер болуы тек қана түркі тілдерінің ғана емес, жалпы алтай тобына жататын тілдердің ортақ ерекшелігі. Сөз таптары ыңғайынан қарастырғанда, етістіктер құрамында бір буынды түбірлердің саны екі буындыларға қарағанда әлде қайда аз, алайда барлық етістіктердің негізгі ұйытқы қоры болып табылады.*

Сөйтіп байырғы түбір бір буынды, көп буынды түбірлердің қалыптасуы, түркі, оның ішінде қазақ тілінің типологиялық ерекшеліктерінен туылған құбылыс деп қаралады.

А.Н. Кононов, Э.В. Севортян еңбектерінде де қазіргі түбір деп қаралып жүрген көп буынды етістік сөздердің іштей көне түбір мен жұрнаққа ажырайтыны туралы фактілер келтірген. [1, 184-185] Сонымен қатар М. Қашқаридың сөздігінде сөздерді буынының санына қарай бөліп талдауының өзі үлкен нәтиже./35. бар/

А.С. Аманжолов бұл туралы А.А. Зайончковскийдің бір буынды түбір сөздердің «дауысты+дауыссыз» формасында келеді деген пікірін айта

келіп, қазіргі басым көп сандағы түркі тілдерінде түбір етістік деп қаралған «сы» (сыну), «айт» сөздерінің көне түркі етістіктерінде етіс мағынасында, яғни сын – өздік етіс, айт – өзгелік етіс ретінде қолданылғандығы, олардың түбірі –«сы», -«ай» екендігін көрсетеді.[2,226] Алайда түбір сөздің барлығы бір буынды болып келмеген. Енисей ескерткішінің тілін зерттеуші И.А. Батманов ескерткіштер тілінде бір буындылармен қатар екі, үш буынды түбір сөзінің кездесуін айтса, [3, 41-42] Орхон ескерткішін зерттеуші Ғ.Айдаров ескерткіш тілінде түбір зат есімдердің көбінде бір буынды, екі буынды болып отыратындығын, үш буынды зат есімінің тек күрделі сөз ыңғайында ғана ұшырасатындығын көрсетеді. [4, 139-146] Ал біз сөз етіп отырған қосарлы етістіктер екі компоненттен құралған күрделі сөздер. Бірақ көне түркі тілдеріндегі осы күрделі сөзді құрайтын жеке компоненттерінің кейбіреуі бір дауысты дыбыстан ғана құралса, кейбіреуі қазіргі тілде түсініксіз жеке буындардан ғана құралған. Мысалы, көне түркі тілінде «біл-ө», «ө-сақын» сияқты қосарлы етістіктер бар. Мұндағы – «ө» бір сөз ретінде қосарлы етістіктің компоненті болып тұр. Мағынасы жағынан қазіргі ой, ойлау сөзінің бастапқы тұлғасы.

Сол сияқты жоғарыдағы сы – бұз, сөзле-ай, сөздеріндегі –«сы», -«ай» сығнарлары қазіргі тілімізде сөз емес, жеке буындар ретінде қаралады. Осындай қазіргі қазақ тілінде арқарай бөлшектеуге келмейтін, бірақ көне түркі тілінде көне түбір мен жұрнаққа ажырайтын сөздер қосарлы етістіктер құрамындағы жеке сыңарлардан да кездеседі. Мұны алдыңғы тараудағы жеке сыңарлардың мағынасына жасалған талдаулардан анық байқаймыз.